

**KENDİ KAYNAKLARI IŞIĞINDA
HÂRİCİLİĞİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ**

Prof. Dr. Harun Yıldız
Araştırma Yayınları, 2010, 208 sayfa

Fevzi Rençber*

Prof. Dr. Harun Yıldız tarafından kaleme alınan *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi* adlı kitap, 2010 yılında Araştırma Yayınları tarafından basılmış olup 13x21 ebadındadır ve 210 sayfadan oluşmaktadır. Kitap giriş, iki bölüm, sonuç ve bibliyografya kısımlarından oluşmaktadır. Yazar giriş bölümünde; araştırmacının metodu ve araştırmacının kaynakları hakkında geniş bir literatür taraması yaparak Hâricilik hakkında araştırma yapacakların müracaat edebilecekleri hemen hemen

bütün kaynakları tafsilatlı bir şekilde tanıtmakta, klasik bir Hâricilik bibliyografyasını okuyucuya sunmaktadır. Bu anlamda eser, giriş bölümünde verdiği bilgilerle İslam Mezhepleri Tarihi'nde metodolojik bir çalışma disiplininin nasıl olması gerektiğini ortaya koymaktadır.

* Yrd. Doç. Dr. Şirnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Öğretim Üyesi, fevzirencber@hotmail.com

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
13.02.2017	10.03.2017	30.06.2017
DOI	10.18403/emakalat.292032	

Mezheplerin, sadece muhalifler tarafından yazılan eserlerle değil, bizzat kendi kurucu ve taraftarlarının yazdığı eserler göz önünde bulundurularak yeniden ele alınması gerektiği fikri üzerinde durmaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki bu yaklaşım tarzı, ülkemiz Mezhepler Tarihi geleneğine önemli katkılar sağlayacaktır.

Kitabın birinci bölümünde Hz. Osman'ın öldürülmesi vakasından başlanarak erken dönem İslam tarihinde gerçekleşen Cemel ve Sıffin Savaşları, Hakem Olayı, Nehrevân Savaşı ve sonrasında yaşananlar ile bu süreçte Hâriciliğin doğuşu; Hâricilerin kendi kaynakları baz alınarak yazılmıştır. İkinci bölümde kuruluş aşamasını tamamlamış Hâriciliğin gelişim dönemi ve fırkalara ayrılışı çok kapsamlı bir şekilde anlatılmıştır. Sırasıyla *Ezârîka*, *Necedât*, *Sufriyye* ve *İbâdıyye* gibi başlıca Hârici fırkaları; tarihsel gelişim süreçleri ve güncel boyutları ile kaleme alınmıştır. Bu eser, kendi kaynakları ışığında Hâriciliğin doğuşu ve gelişimi adlı iki bölüm ile bu bölümlerin altındaki çeşitli konu başlıklarından oluşmaktadır.

Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesi ile başlayan arkasından erken dönem İslam tarihinde gerçekleşen Cemel ve Sıffin Savaşları, Hakem Olayı ve bu çerçevede Hâriciliğin doğuşu kendi kaynaklarından hareketle ele alınmaya çalışılmış, devamında Nehrevan sonrasındaki faaliyetler ortaya konulmuştur. İslam tarihinde ilk ortaya çıkan mezhep olan Hâricilerin doğuşunu tarihçiler genel olarak Sıffin Savaşı'nda Hakem Olayı'nın ortaya çıkışına bağlamışlardır. Yazara göre ise, Hâriciliğin doğuşunu sadece Sıffin Savaşı'na bağlamak doğru ve yeterli bir açıklama tarzı olmayıp asıl sebepler daha gerilerde aranmalıdır. Dolayısıyla Hâriciliğin doğuşu; tarihsel süreçte geriye doğru gidersek Sıffin Savaşı, Cemel Savaşı, Hz. Ali'nin halife seçilmesi ve hatta Hz. Osman döneminde ortaya çıkan gelişmelerle ilişkilidir. Öyle ki Hâricilik düşüncesi ilk defa Hz. Osman'ın öldürülmesiyle eyleme dönüşmüştür. Hâriciler genel olarak toplumun yoksul, varlıksız ve hoşgörüsüz kesimlerinden meydana geliyordu. Bunlar Arap toplumunun geleneksel yapısı içinde sosyal ve ekonomik bakımdan en alt düzeydeki kesimleri oluşturuyordu.

Hâricilerin ortaya çıktığı dönem, İslam tarihinin en muğlak ve en ihtilaflı dönemidir. Ortaya çıkan ilk Hâricilere *Muhakkime-i Ūlâ* denmiştir. *Muhakkime-i Ūlâ*; Hz. Ali yaşarken Sıffin Savaşı'nda gerçekleşen hakem olayından dolayı ondan ayrılarak daha sonra bağımsız bir fırka oluşturan insan topluluğunu ifade etmektedir. Hâricî düşünür ve müellifler ilk Hâricilere, yani *Muhakkime-i Ūlâ'ya*; dinde istikamet sahibi olan, doğru yolu benimseyen insanlar anlamında *Ehlü'l-İstikâme* demektedirler. Bu bölümü üç konu başlığı altında inceleyeceğiz. Bunlar; Hz. Osman'ın öldürülmesi, Hz. Ali Dönemi ile Cemel Savaşı, Sıffin Savaşı (Hakem Olayı) ve Nehrevan Savaşı'dır.

Hız. Osman Dönemi

Hâricilerin kendi kaynaklarına göre Hz. Osman hilafetinin ilk altı yılında Allah'ın kitabı ve Resulünün sünneti ile hareket ederek doğru amel etmiş ve güzel işler yapmıştı, bundan dolayı Müslümanlar onu kucaklayıp sahip çıkmışlardı. Fakat ne var ki, Hz. Osman daha sonraki uygulamalarıyla bu çizginin dışına çıkarak dünyaya ve dünyevi değerlere meyletmişti. Bu yüzden yeni bidatler ortaya çıkarmış ve kendi akrabalarını kayırmak suretiyle onları yönetimde etkin pozisyonlara getirmiştir. Yazar bu konuda pek çok örnek vermiştir.

Bunların dışında Hz. Osman, ganimetleri adaletsiz dağıtması, ailesine ve akrabalarına Allah'ın izni olmadığı halde devletin malını vermesi, bir dönem İslam'dan çıktığı için Allah Resulü'nün kanını döktüğü Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'i Mısır valiliğine ataması, Ebu Zer'i Rebze'ye sürgüne yollaması, Allah Resulü Mina'da iki rekat namaz kılmasına rağmen onun namazı dört rekat kılması, Abdullah b. Mes'ud ve Ubey b. Kab gibi iki güzide sahabeye Kur'an okumayı yasaklaması, Allah'ın elçisi "Kur'an yedi harf (yedi kıraat) üzere nazil oldu" demesine rağmen, insanlara bir harf üzere Kur'an okumayı emretmesi ve bununla bağlantılı olarak diğer Mushafları imha etmesi, altın ve gümüş biriktirmesi gibi Kur'an ve sünnete aykırı olumsuz uygulamalarda bulunması gibi hususlarla suçlanmıştır. Hâricî düşünür Kalhati; halifenin tüm bu olumsuz uygulamalarından dolayı onun artık sahabeden sayılamayacağını söylemektedir. Hâricilere

göre halife Allah'ın hükmünü terk edip cezaları uygulamamış, müminlerin ganimetlerdeki haklarını vermemiş ve sadakaları Allah'ın belirlediği yerlerin dışında kullanmıştır. Bu gelişmelerin sonucu olarak Kufe, Basra ve Mısır'da yaşayan bazı insanlar halifenin kötülüklerini engellemek adına bir araya gelip tepkilerini dile getirmişlerdi. Medine'ye geldiklerinde Allah'a karşı işlemiş olduğu günahlarından dolayı halifeye sitem edip bunlardan vazgeçmesini istemişlerdir. Neticede Hz. Osman tövbe etti.

Medine'ye gelenler, memleketlerine dönerken tekrar Halife'nin kendileri aleyhine yapmaya çalıştığı birtakım olumsuzluklarla karşılaştılar. Bunun üzerine geri dönüp halifeden hesap sordular. Halife bunun üzerine yaptıklarını inkâr edemedi. Böylece Medineliler halifeliği bırakmasını, başka birini tayin için müsaade etmesini istediler. Halife onlara karşı çıkarak Allah'ın kendisine giydirmiş olduğu gömleği çıkarmayacağını, yani iktidarı bırakmayacağını söyledi. Bunun üzerine bir gece vakti halifeyi kendi evinde katlettiler. Artık bu süreçten sonra özellikle Hz. Ali döneminde Hâriciler ayrı bir siyasal grup ve bağımsız bir fırka olarak faaliyete giriştikten sonra, Halife'nin öldürülmesinin meşruluğunu daima savunmuş ve daha sonraları, "Osman'ı hepimiz öldürdük" diyerek bu olaya sahip çıkmışlardır.

Hız. Ali Dönemi

Hız. Osman'ın öldürölmesinden sonra Medine'deki gergin havanın diğer bölgelere sıçramasından kaygı duyan bazı çevreler Hız. Ali'ye devlet başkanlığı teklif ettiler. Arkasından mescid-i nebevide Hız. Ali'ye devlet başkanı olarak biat edildi. Hız. Ali'ye biat edilmeden önce Allah'ın kitabına, Hız. Peygamber'in sünnetine bağılı kalacağına, daha sonra gelen iki halifenin yolunu takip edeceğine ve haktan sapmış olan azgın gruplarla savaşıacağına dair söz alındı. Hâricilere göre Hız. Ali sözünde durmaz ve verdiği sözleri ihlal ederse artık bu durumda ona yapılan biat geçersiz hale gelecekti. Bu süreçte Hız. Osman'ın haksız bir biçimde öldürölldüğünü savunanlar ise ona biat etmemişlerdi. Hız. Ali'ye içlerinde Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvam'ın da bulunduğı geniş bir topluluk biat etti. Bu arada Hız. Ali, Hız. Os-

man'ın evinde bulunan bütün silahların, bütün malların ve sahip olduğu güzel develerin alınmasını emretti. Hz. Osman'ın kılıcı ve zırhı ile daha önce almış olduğu ganimetler de alındı. Çocuklarına miras olması amacıyla yalnızca Allah'ın kitabı bırakıldı.

Cemel, Sıffin (Hakem Olayı) ve Nehrevan Savaşları

Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Hz. Ali'nin yanında yer alan kendilerine ilk Hâriciler diyebileceğimiz bu insanlar Cemel Savaşı'na onun tarafında katıldılar. Zira onlara göre Cemel'de Hz. Ali'ye karşı savaşanlar meşru devlet başkanına isyan ettiklerinden dolayı onları kılıçla yola getirmek gerekiyordu. Aynı durum Sıffin Savaşı'nda Muaviye ve askerleri için de söz konusuydu. Çünkü Hz. Ali'nin kendilerine önerdiği itaati kabul etmedikleri için kendileriyle mücadele edilmeyi hak ediyorlardı. Böylece Hâriciler bir müddet Hz. Ali ile beraber hareket ettikten sonra Sıffin Savaşı ve Hakem Olayı'nın ardından ondan ayrı bağımsız bir fırka olarak ortaya çıkmışlardır. Ayrılışlarının arkasında yatan nedense; Hz. Ali ile aralarında yaşanan problem, bu olayın her iki taraf arasında farklı yorumlanması ve olaylara bakış tarzı farklılığıydı. Zira Hâriciler, Allah'ın hüküm verdiği bir konuda insanların hükmüne başvurulmasının doğru olmadığını düşündüklerinden dolayı, tahkim meselesine karşı çıkarak Hz. Ali ile yollarını ayırdılar. Onlara göre tahkimi kabul etmek, insanları Allah'ın hüküm vermesi gereken bir işe karıştırmaktı. Ayrıca Hz. Ali'nin kendi seviyesinde olmayan biri ile uzlaşmaya çalışmasını da siyasal anlamda doğru bulmadıkları için, böyle bir karar almışlardı. Bu bağlamda diğer kaynaklarda anlatıldığı gibi Hz. Ali'yi tahkimi kabule zorlayıp ona baskı yapanlar veya tahkimin kabul edilmesinde başrolü oynayan kimseler, Hâriciler değildi. Bunlar, Hz. Ali'nin ordusundaki diğer gruplardı. Öyle ki kendi kaynaklarına bakıldığı zaman Hâricilerin işin başından beri tahkime karşı oldukları ve buna karşı çıktıkları görülecektir.

Hakem Olayı'ndan sonraki ilk dönemler Hâricilerle Hz. Ali arasında ortaya çıkan bu ayrılık, kesinleşmiş nihai bir ayrılık değildi. Bu noktada onların Harûra'da kendileri için tam bir lider seçmeyip geçici

bir çözüme gitmeleri henüz Hz. Ali'den tamamen kopmayı düşünmediklerinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir; zira o esnada Hâriciler, Hz. Ali'nin de kendileri gibi düşünerek hatanın farkına varacağını ümit ediyorlardı. Bu yüzden Hz. Ali ve taraftarları ile ilişkilerini tam olarak kesmeyip değişik isimler aracılığı ile irtibatlarını sürdürüyorlardı. Bu süreçte Hz. Ali de onları gözden çıkarmamış ve desteklerini sağlamak üzere kendileriyle görüşmek için Abdullah b. Abbas'ı onlara göndermişti. Sıffin Savaşı'nda çarpışan hakemleri bir araya gelinceye kadar Hâriciler siyasal anlamda kendilerine lider seçmemişlerdi. Ta ki iş hakemlerin buluşmasına kadar devam etmiştir. Hakemler buluşunca artık bu noktada Hâriciler Hz. Ali'nin, Kur'an'ın hükümlerine aykırı davrandığına inanarak ondan ümitlerini kestiler. Onlara göre Allah'ın dininde adil olmayan insanların (ehl-i cevr) hakemliğine razı olmuştu. Böylece Hz. Ali ile aralarında bir anlaşma zemininin kalmadığını gördüler. Hâriciler onunla bir daha birleşmek üzere siyasal anlamda bağımsızlıklarını ilan ettiler. Artık bu süreçte Hz. Ali'nin aleyhinde faaliyette bulunmaya başlamışlar ve ilk iş olarak Kufe yakınlarında Harûra denilen mevkide Abdullah b. Vehb er-Rasibi'yi kendilerine lider olarak seçmişlerdi. Ardından Kufe'den çıkıp Basra'daki arkadaşlarına haber yollayarak Nehrevan'da buluşmaya karar verdiler.

Hâriciler, Nehrevan'da buluştuktan sonra Hz. Ali'ye karşı olan faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Hz. Ali, Nehrevan'da onlarla savaşmak zorunda kalmış ve savaş esnasında onların çok azı hariç neredeyse tamamı öldürülmüştü. Bir kısmı da savaş öncesinde eman isteyip savaş alanından ayrılmıştı. Nehrevan Savaşı, Hâriciler açısından önemli sonuçlar doğurmuştu. Bu savaşın en önemli sonucu, Hâricilerin Hz. Ali ile ve ondan sonra iktidara gelen güçlerle uzlaşmaları ihtimalini artık tamamıyla ortadan kaldırması olmuştur. Ayrıca Nehrevan Savaşı'nda uğradıkları yenilgi, Hâricilerin ruhlarında silinmesi imkânsız derin izler bırakmıştı. Bu yüzden bu savaşın elem ve acılarını içlerinde duyan Hâricî düşünür ve şairleri, sürekli şiirler yazarak öldürülen taraftarlarının Hâricilerin intikamı için taraftarlarını devrimci bir mücadeleye çağırmıştı. Neh-

revan'da verdikleri ölüler onlar tarafından uzunca bir süre hatırlanmış ve ölülerinin hatırası sürekli canlı tutulmuştu. Benzer bir şekilde bu durum Hâricilerin gönlünde sürekli iman ruhunu ve fedakârlık bilincini geliştirmişti. Nehrevan yenilgisine rağmen Hâricilerin Hz. Ali karşıtı faaliyetleri sona ermemiş, tam tersine Nehrevan'dan sonraki yıllarda da değişik yerlerde yapılan ayaklanmalarla devam ederek onu bir suikast neticesinde öldürmelerine kadar sürmüştü. Bu yüzden Nehrevan'da öldürülenlerin intikamını almak amacıyla hareket eden Abdurrahman b. Mülcem el-Muradi adlı bir Hâricî, Hz. Ali'yi hançerleyerek yaralamış ve Hz. Ali bu yaranın etkisiyle vefat etmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Hâricîler'in artık teşekkül sürecini tamamlayıp mezhep hüviyetine kavuştukları bir dönem olan Emevîler döneminde fırkalara ayrılışı ve bu çerçevede kaynaklarda kendilerine *Usûlü'l-Havâric* adı verilen *Ezârika*, *Necedât*, *Sufriyye* ve *İbâdiyye* gibi fırkaların doğuş ve gelişim süreci yine kendi kaynaklarından hareketle tespit edilmeye ve mukayeseli bir tarzda ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Ezârika

Hâricîlerin ilk büyük fırkası olan *Ezârika*, Basra'dan ayrılıp Ahvâz'a gelen ve oraya yerleşen Hâricîler'e liderleri olan Nâfi b. Ezrak'a nispetle verilen önemli bir adlandırmadır. Hâricîlerin en sert, radikal ve devrimci kanadıdır. Nafi b. Ezrak kendilerine katılmayıp Basra'da kalan Hâricîlerin velayetini onların arasında oturmayı, şahitliklerini, kestiklerini yemeyi, onlardan dinle ilgili bilgi almayı, onlarla evlenmeyi ve miraslarını yasaklamıştır. Bunun sonucunda Hâricîler ciddi bir şekilde bölünmenin eşiğine gelip değişik fırkalara ayrılmıştır. Nafi b. Ezrak Hâricîler içerisinde ilk defa kendi yanlarına hicret etmeyenlerin kendi isyanlarına katılmayanların hem kâfir hem de müşrik olduğunu ileri sürmüştür. Küfür içerisinde olan insanların yaşadığı yerlere *Dârü'l-Küfr* ya da *Dârü't-Takıyye* deniyordu. Kendi yaşadıkları yerlere ise *Dârü'l-Hicre* ve *Dârü'l-Aleniyye* (kimliğin açıkça ifade edildiği yurt) deniyordu. Ayrıca onların yaptığı diğer bir şey de ilk defa *isti'râz* kavramını gündeme getirip bunu pratikte kendilerine özgü biçimde uygulamalarıydı. Kelime olarak sorguya çekme, sorup

soruşturma ve bir insanın bireysel inanç ve görüşünü ortaya koymasını isteme anlamına gelen *İsti'râz*'ı, Ezârika tamamıyla kendilerine özgü biçimde dramatik bir imtihana dönüştürmek suretiyle Müslümanlar arasında tam bir terör havası estirmişlerdi.

Necedât

Nâfi b. Ezrak'ın ileri sürdüğü aşırı fikir ve uygulamalar, Müslümanların geneli tarafından tepki ile karşılaştığı gibi Hâricîler arasında da tepki ile karşılaşmıştı. Bu yüzden ilk Hâricîler arasında Nâfi b. Ezrak'ın katı ve uzlaşmaz görüşlerine karşı çıkan gruplar, Necde b. Âmir liderliğinde yeni bir fırka oluşturmuşlardır. Necde b. Âmir ile taraftarları, özellikle küfür kavramında Nâfi'den ayrılmaktaydılar. Necde b. Âmir, Nâfi'nin aşırı görüşlerinin toplumsal yaşamda uygulanabilir olmadığına farkında olduğundan Ezârika'nın sıcak bakmadığı ve küfürle suçladığı Basra'da kalan çevrelere, yani *kaade*'ye sıcak bakmış ve onların küfür içinde olmadığını söylemiştir. Ayrıca küfür kavramını *küfr-ü nimet* ve *küfr-ü din* olarak iki kısma ayırmışlardır. Yine *takıyye*'ye cevaz vermiş ve *isti'râz*'ı da reddetmiştir. Tüm bunlar Necdat'ın, Ezarika gibi şiddet yanlısı bir fırka olmadığını ve onlara göre toplumsal gerçekliğe daha yakın olduklarını göstermektedir.

Sufriyye

Fırkanın lideri Abdullah b. es-Saffâr'dır. Hâricîler arasında yaygın olan inanç esaslarını sistemli bir şekilde açıklamayı deneyen ilk Hâricîler, Sufriyye'dir. Sufriyye'nin inanç ilkelerinin başında kuûd/kaade ilkesi gelmektedir. Kuûd; Hâricîlik kavramının kendi öz anlamının tersine, "oturmak" yani muhalif olanlarla savaştan kaçınmak anlamına gelir. Bu ilke, Sufrîler'in diğer Müslümanlarla ilişkilerini belirleyen önemli bir ilke olup meseleye bakışları da Necedât gibi yumuşaktır. Bu yüzden Sufrîler, kendileri gibi olmayan Müslümanlara yönelik olarak savaştan doğru bulmaz. Sufrîler küfür problemi konusunda çok ilginç bir tavır takınmışlardı. Zira onlara göre tekfir, yalnızca Allah'ın kesin vaaadinin belli olmadığı durumlarda

uygulanmalıdır. Sufriler Ezarikanın benimsemiş olduğu *isti'râz* (sorgusuz öldürme) ilkesini reddetmiştir. Sufriler'in en ilginç yanı, Hâriciliğin en temel görüşlerinden biri ve belki de varoluş nedeni sayılabilecek olan imâmet konusunda ileri sürdükleri görüşleriyle diğer Hâricilerden daha farklı bir bakış açısı ortaya koymalarıdır. Sufriyye'ye göre şartlara uygun bir imam seçilinceye kadar isyan veya başkaldırının esas alınmasına rağmen, onlara göre insanların başında bir imamın bulunması şart değildir. Bu görüşleriyle onlar Necedât'ın imametle ilgili görüşünü anımsatırlar. Sufriyye'nin benimsemiş olduğu başka bir ilke ise takıyye'dir.

İbâdiyye

İbadiler kendileri için İbâdiyye ismini değil daha farklı isimleri, örnek olarak *Cemâatü'l-Müslimin*, *eş-Şurât*, *Ehlu'd-Da've*, *Ehlu'l-İstikâme*, *Ehlu'l-Adl ve'l-İstikâme*, *Ehlu'l-İstikâme ve'l-İman* ve *Ehlu'l-Hak* gibi oldukça çarpıcı ve anlamlı isimleri kullandıkları görülmektedir. Abdullah b. İbâd ile Basra'da başlayan İbâdi faaliyetler, sonrasında mezhebin esas fikir babası olarak kabul edilen Câbir b. Zeyd döneminde önemli gelişmeler göstermiştir. İbâdiliğin esasları da önemli ölçüde Câbir b. Zeyd tarafından ortaya konulmuştur. Sonrasında Ebû Ubeyde, İbadileri yeniden örgütleyerek etrafına ilim taşıyıcıları anlamına gelen *Hamelâtu'l-İlm*, *Nakalâtu'l-İlm* gibi isimlerle anılan, daha çok öğrencilerden meydana gelen bir grup oluşturmuştu. İbadilik Irak dışında Yemen, Hadramut, Umman ve Horasan gibi diğer bölgelere özellikle Afrika'ya, Hameletu'l-ilm sayesinde taşınmıştır. İbadilik o dönemde Basra'nın dışında Küfe, Musul, Mekke, Medine ile merkezi Arabistan'da da yayılmıştı. Kuzey Afrika'ya da Basralı önde gelen bilginlerden Seleme b. Saîd'in çabaları sonucu giren İbadilik, büyük berberi kabileleri arasında yayılınca bölgede önemli bir güç haline gelmiş, böylece İbadiler özellikle Abdurrahman b. Rüstem öncülüğünde Rüstemiler Devletini kurmuştur.

İbadiler tıpkı Necedât ve Sufriyye gibi kendileri gibi olmayan müslümanları kâfir olarak görmezler. Bu noktada küfrü iki kısma ayırırlar. Birincisi, küfr-ü nimet; ikincisi, küfr-ü millettir. Onlara göre diğer Müslümanlar, Allah'a karşı görevlerinde kusur işledikleri için

küfr-ü nimet içindedirler. İmamet hakkındaki görüşleri ise, devlet başkanlarının vasiyet ya da tayinle değil, ancak serbest seçimle gerçekleşeceği görüşündedirler. İbâdıyye ilerleyen dönemlerde inanç esaslarının bazısında Mutezililer, bazısında da Sünnî mezheplere yakın görüşlere sahip olmuştur. Hâricî fırkaları içerisinde İbadiler ve Sufirler günümüze kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bugün İbadiler Umman başta olmak üzere Tunus, Fas, Libya ve Cezayir gibi Kuzey Afrika ülkelerinin merkezden uzak bazı yerleşim birimleri ile Sudan, Mali, Madagaskar ve Tanzanya ve Zengibar'da hatta az sayıda olsa bile Irak ve Mısır'da; Sufirler ise Kuzey Afrika'nın değişik bölgelerinde hâlâ yaşamaktadırlar.

Sonuç olarak Prof. Dr. Harun Yıldız tarafından kaleme alınan bu çalışma, ülkemizde İslam Mezhepleri Tarihi alanında telif bir eser olarak başvurulacak kaynak niteliğinde bir araştırmadır. Yazar konu ile ilgili çoğu kaynak eserleri ve bu konuda yazılmış araştırmaları incelemiş ve Hâricîlerle ilgili görüşleri kendi kaynakları doğrultusunda bize en güzel şekilde sunarak bilim dünyasına metodolojik anlamda da önemli bir katkı sağlamıştır.